

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

1-2021

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Муассис: Фарғона давлат университети.

«FarDU. ILMİY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» журналі бир йилда олти марта чоп этилади.

Журнал филология, кимё ҳамда тарих фанлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

Журналдан мақола кўчириб босилганда, манба кўрсатилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 2020 йил 2 сентябрда 1109 рақами билан рўйхатга олинган.

Муқова дизайни ва оригинал макет ФарДУ таҳририят-нашриёт бўлимида тайёрланди.

Таҳрир ҳайъати

Бош муҳаррир
Масъул муҳаррир

МАКСУДОВ Р.Х.
ЎРИНОВ А.А.

ФАРМОҢОВ Ш. (Ўзбекистон)
БЕЗГУЛОВА О.С. (Россия)
РАШИДОВА С. (Ўзбекистон)
ВАЛИ САВАШ ЙЕЛЕК. (Туркия)
ЗАЙНОБИДДИНОВ С. (Ўзбекистон)

JEHAN SHANZADAN NAYYAR. (Япония)
LEEDONG WOOK. (ЖанубийКорея)
АЪЗАМОВ А. (Ўзбекистон)
КЛАУС ХАЙНСГЕН. (Германия)
БАХОДИРХОНОВ К. (Ўзбекистон)

ҒУЛОМОВ С.С. (Ўзбекистон)
БЕРДЫШЕВ А.С. (Қозоғистон)
КАРИМОВ Н.Ф. (Ўзбекистон)
ЧЕСТМИР ШТУКА. (Словакия)
ТОЖИБОЕВ К. (Ўзбекистон)

Таҳририят кенгаши

ҚОРАБОЕВ М. (Ўзбекистон)
ОТАЖОНОВ С. (Ўзбекистон)
ЎРИНОВ А.Қ. (Ўзбекистон)
РАСУЛОВ Р. (Ўзбекистон)
ОНАРҚУЛОВ К. (Ўзбекистон)
ГАЗИЕВ Қ. (Ўзбекистон)
ЮЛДАШЕВ Г. (Ўзбекистон)
ХОМИДОВ Ғ. (Ўзбекистон)
АСҚАРОВ И. (Ўзбекистон)
ИБРАГИМОВ А. (Ўзбекистон)
ИСАҒАЛИЕВ М. (Ўзбекистон)
ҚЎЗИЕВ Р. (Ўзбекистон)
ХИКМАТОВ Ф. (Ўзбекистон)
АХМАДАЛИЕВ Ю. (Ўзбекистон)
СОЛИЖОНОВ Й. (Ўзбекистон)
МАМАЖОНОВ А. (Ўзбекистон)

ИСОҚОВ Э. (Ўзбекистон)
ИСКАНДАРОВА Ш. (Ўзбекистон)
МЎМИНОВ С. (Ўзбекистон)
ЖЎРАЕВ Х. (Ўзбекистон)
КАСИМОВ А. (Ўзбекистон)
САБИРДИНОВ А. (Ўзбекистон)
ХОШИМОВА Н. (Ўзбекистон)
ҒОҒУРОВ А. (Ўзбекистон)
АДҲАМОВ М. (Ўзбекистон)
ХОНКЕЛДИЕВ Ш. (Ўзбекистон)
ЭГАМБЕРДИЕВА Т. (Ўзбекистон)
ИСОМИДДИНОВ М. (Ўзбекистон)
УСМОҢОВ Б. (Ўзбекистон)
АШИРОВ А. (Ўзбекистон)
МАМАТОВ М. (Ўзбекистон)
ХАКИМОВ Н. (Ўзбекистон)
БАРАТОВ М. (Ўзбекистон)

Муҳаррирлар: Ташматова Т.
Жўрабоева Ғ.

Мусахҳиҳлар: Шералиева Ж.
Мамаджонова М.

Таҳририят манзили:

150100, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй.
Тел.: (0373) 244-44-57. Мобил тел.: (+99891) 670-74-60
Сайт: www.fdu.uz

Босишга рухсат этилди:

Қоғоз бичими: - 60×84 1/8

Босма табоғи:

Офсет босма: Офсет қоғози.

Адади: 100 нусха

Буюртма №

ФарДУ нусха кўпайтириш бўлимида чоп этилди.

Манзил: 150100, Фарғона ш., Мураббийлар кўчаси, 19-уй.

**Фарғона,
2021.**

У.Ҳамдамов	
Истиқлол даври ўзбек романлари рамз поэтикасига чизгилар (Аҳмад Аъзамнинг “Рўё ёхуд Ғулистонга сафар” романи мисолида)	198
О.Холматов	
XX аср Ғарб прозасида “Йўқотилган авлод” муаммоси	202
Г.Ҳайдарова	
Собир Абдулла ижодида Алишер Навоий аънаналари	205
Ҳ.Раҳматжонова	
Аваз Ўтар сатирасида тадрижийлик	210
Н.Мўминова	
Халқ инонч айтимлари хусусида	213
А.Муҳиддинов	
Тилнинг генетик ва ижтимоий негизли парадигмасининг транзитивлиги	216
Д.Юлдашева	
Болалар нутқида лакуна ва унинг ифодаланиши	219
Ҳ.Сотвалдиева	
Мақоллар ва уларнинг лингвистик хусусиятлари	222
Н.Ҳамраев	
Даврий нашрларда тил тараққиётига доир илмий ёндашувлар таҳлили	225
Ш.Асқарова	
Ўзбек-немис билингвизмида интерференция ҳодисалари	228
З.Тўйчиева	
Ўзбек тилида исм танлаш масалалари	232
Р.Ҳамдамов	
Интернет-маркетинг терминларининг ўзига хос хусусиятлари ва уларни ўзбек тилида ифодалаш муаммолари	235
Д.Исроилова	
Нофилологик олий таълим муассасаларида талабаларни ўқитиш жараёнида маданиятлараро компетенцияни шакллантириш	238
Ф.Анварова	
Чет тили илк ўрганувчиларида юзага келадиган муаммоларни бартараф қилишда машқлардан фойдаланиш	242
	ФАНИМИЗ ФИДОЙЛАРИ
Зулматда зиё излаган юксак салоҳият соҳиби	245
Мукаррам инсон ёди	248
	БИБЛИОГРАФИЯ
Библиография	250

ХАЛҚ ИНОНЧ АЙТИМЛАРИ ХУСУСИДА

О НАРОДНЫХ ПРИМЕТАХ

FEATURES OF FOLK BELIEFS

Мўминова Нодира Махмудовна¹

¹Мўминова Нодира Махмудовна

– Андижон қишлоқ хўжалик ва агротехнологиялар институти, катта ўқитувчи.

Аннотация

Мақолада ўзбек халқи асрлар мобайнида оғзаки тарзда яратиб, сақлаб келган мақол, матал, афсун, дуо, қанотли сўзлар, аниқ ифодалар (грегория), мантикий ва ғайримантикий иборалар (парадокслар), йиғи, йўқлов, олқиш, қарғиш, сўкиш, топишмоқ ва образли (юмуқ) ибора, фол ва инонч айтим сингари кичик ҳажмли асарлардан иборат паремнологик жанрлар ва уларнинг илмий асосда ўрганилиши ҳақида сўз боради.

Аннотация

В статье освещен вопрос о научном изучении таких паремнологических жанров фольклора, как пословицы, притчи, заклинания, благословения, крылатые слова, грегории, парадоксы, оплакивание, проклятия, молитвы, верования и красноречия, которые и спустя века занимают особое место в устном народном творчестве.

Annotation

This article is focused on the questions of scientific study of such paremiological genres of folklore as proverbs, parables, spells, lessings, winged words, gregorie, paradox, curse, prayers, beliefs and eloquences which possess a special place in oral folk creativeness even centuries later.

Таянч сўз ва иборалар: мақол, матал, афсун, дуо, қанотли сўзлар, аниқ ифодалар (грегория), мантикий ва ғайримантикий иборалар (парадокслар), топишмоқ, ва образли (юмуқ) ибора, фол, инонч айтим, фольклоршунослик, паремик жанр, эртак, ривоят, афсона

Ключевые слова и выражения: пословица, поговорка, притча, заклинание, благословение, крылатые слова, грегория, парадоксы, проклятие, молитва и красноречие, фольклор, паремический жанр, сказка, легенда, предание.

Keywords and expressions: proverbs, parables, spells, blessings, winged words, gregorie, paradox, curse, prayers, beliefs and eloquences, folklore, paremiological genre, tale, legend, tradition.

Ер юзида яшаб келаётган барча халқ вакилларининг оғиздан-оғизга ўтиб келаётган бундай кўхна ва сирли инонч айтимларни паремик адабий турнинг жанр кўриниши сифатида тўплаш ишлари, юқорида айтиб ўтилганидек, XIX асрнинг сўнгги чорагида бошланган.

Жаҳон халқлари фольклоршунослигида паремик инонч айтимлар масаласи XX асрнинг ўрталаридан бошлаб илмий асосда кенг ўрганилган [1, 274-290].

Рус лингвомаданиятшунослиги ва фольклоршунослигида ҳам мазкур типдаги илмий тадқиқотлар ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб пайдо бўлади.

Халқнинг паремик инонч айтимларини илмий тадқиқ этиш масаласи Кавказ халқлари олимлари томонидан ҳам яхши йўлга қўйилган. Бундай изланишларни бошқа айрим туркий халқлар фольклоршунослиги мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Маълумки, ўзбек халқи асрлар мобайнида оғзаки тарзда яратиб, сақлаб

келган мақол, матал, афсун, дуо, қанотли сўзлар, аниқ ифодалар (грегория), мантикий ва ғайримантикий иборалар (парадокслар), йиғи, йўқлов, олқиш, қарғиш, сўкиш, топишмоқ ва образли (юмуқ) ибора, фол ва инонч айтим сингари кичик ҳажмли асарлар паремнологик жанрлар, деб юритилади. Шу ўринда бир тушунчага аниқлик киритиб ўтиш лозим бўлади. Масаланинг моҳияти шундан иборатки, юқорида саналган жанрлар барча халқларнинг кундалик маиший ҳаётида алоҳида ижрочи, ижро ўрни ёки фурсатини танлаб ўтирмай қўлланаверадиган “навбатчи” айтимлардир. Халқ ижодиётининг дoston, эртак, ривоят, афсона, ўлан ва бошқа жанрлари учун эса махсус тайёргарлик кўрган шахслар маҳорати, алоҳида вақт ва жой талаб этилади. Шундай экан, ҳажман катта ва соф бадий вазифани ўтовчи жанрлардан фарқлаш мақсадида биз грекча “paremia” терминига “айтим” сўзини синоним ҳолда қўллаш таклифини киритамиз. Зотан, бу атама ўзбек лексикологиясидаги илмий терминлар

қаторидан аллақачон жой олган бўлиб, “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”да таърифланишича: “Айтим – хонанда иштирокида ижро этиладиган турли шакл ва ҳажмдаги ўзбек мусиқа фольклори жанрлари (қўшиқ, ялла, терма, лапар, ашула, маросим қўшиқлари ва б.), вокал мусиқанинг халқ (асосан, Хоразм)даги атамаси” [2.165].

Демак, ўзбек фольклоршунослигида ҳам ички хоссаларига кўра мусиқашуносликдагидан фарқланувчи “айтим” деган махсус илмий тушунча кенг истеъмолга кириши учун зарурат мавжуд. Бинобарин, бу термин халқимиз кўп асрлардан буён ҳар куни бирор муносабат билан айтиб келаётган ҳамда вазифадошлиги жиҳатидан на эпик, на лирик ва на драматик адабий турлар доирасига кирмайдиган мақол, матал, топишмоқ, фол, қарғиш, олқиш, сўкиш, афсун-дуо, инонч (ирим) ва Б.Саримсоқовнинг юқорида эсланган мақоласида саналган яна бошқа кичик жанрларни умумлаштирувчи маънога эга. Шундай экан, юқорида келтирилган иқтибослардаги фикрларни умумлаштирган ҳолда “айтим” сўзини паремия ва парема атамаларининг туркий эквиваленти, айтимшунослик термини эса паремиология тушунчасини ифодалай олади, деб ҳисоблаймиз. “Хонанда иштирокида ижро этиладиган... ўзбек мусиқа фольклори жанрлари”ни ҳам қамраб оладиган бу атамани жорий этсак, бизнингча, ўзбек тилшунослиги ва фольклоршунослигидаги айрим тушунчалар таърифидаги чалкашликларга чек қўйилган бўлур эди.

Мамлакатимиз олимларининг турли тадқиқотлари учун объект вазифасини ўтаган айтим-олқиш, айтим-дуо, йиғи-айтим, айтим-қўшиқ сингари ўзбек фольклори жанрлари мавжуд бўлгани ҳолда кундалик оғзаки нутқимизда, эҳтимолки, улардан фаолроқ қўлланувчи инонч айтим деган жанр нега бўлмаслиги керак, деган ҳақли савол туғилади. Бу жанрга мансуб асарлар тўғрисида сизнинг аниқ тасаввурингиз ҳосил бўлмоғи учун баъзи мисолларни келтириб ўтамиз:

“Кечқурун тирноқ олинса, оиласидан кимдир ўлади. Қозонни кечки овқатдан сўнг сувга тўлдириб қўйилса, эгасига ризқ тилаб туради. Бешиқдаги ёстиқ остига кулча қўйилса, чақалоқнинг ризқи мўл бўлади. Қизлар овқат пишираётганида кафтгирни қозонга урса, қайнонаси эзма бўлади. Қўлида холи бор қиз меҳнатсевар ва рўзғорбоп бўлади. Дастурхонга оғзини артган қизга мўйлов чиқади. Ёстиққа ўтирса, боши

оғрийди. Дастурхоннинг йиртиғи бўлса, савоб оёқ остида қолиб кетади. Дастурхонда калит турса, жанжал чиқади. Сигирнинг думи узун бўлса, серсут бўлади. Тароққа илашган соч думалоқланса, бош оғрийди. Ит олдинги оёқлари билан юзини ёпса, ёмғир ёғади. Қоқи ўт гулининг юмилиши – ёмғирдан дарак. Кимки овқат ейишни катталардан аввал бошласа, улардан олдин ўлади. Сумалакнинг тоши дарвоза устига осиб қўйилса, омад келтиради...”.

Ҳикмат ва донолик билан суғорилган ҳамда руҳиятга таъсир кўрсатиш қудратига эга бўлган иборалар мажмуига нисбатан Озарбайжон ва Туркия турклари “deyumler”, қозоқлар эса “улгі соз” [3.26] деган атамани қўллайдилар. Қрим фольклоршунослигида ҳам ҳажман кичик, таъсирчан ва донишмандлик билан йўғрилган жанрлар умумлашган ҳолда “айтим” термини билан юритилади [4.157]. Рус тилида айтимнинг “изречения” деган истилоҳи мавжуд. Владимир Даль ушбу термин хусусида қуйидагича тушунтириш беради: “**Изречанье, изречение...** краткая речь, апофегма, девизъ, поучения, правило, замечательная мысль въ немногихъ словахъ... **Изрокъ** – судъ, осуждение, приговоръ...”. В.В. Радлов ҳам ўзининг машхур туркий шевалар луғатида “айдым – 1) разговоръ, сообщеніе; 2) песнь, пеніе; айдымчы – певецъ, импровизаторъ” ёки “айтув, айттыр” сўзларига алоҳида тўхталиб, “речь, слово... приказать, велить, заставить говорить, заставить сознаться” деган изоҳларни бериб ўтади [5. 47].

Кези келганида “айтим” тушунчасининг халқ ибораларидан фарқи масаласига тўхталиб ўтиш жоиздир. “Ибора бирор тушунча ёки фикр ифодаловчи сўзлар бирикмаси; таъбир. Образли ибора... Фразеологик ибора маъно жиҳатдан яхлит бир бутунликни ташкил этувчи бир неча сўзлардан иборат бирикма” [6.33].

Халқ айтимлари ибора ёки сўз бирикмасининг ҳажми ва мазмун доираси билан чегараланмайди. Айтайлик, дуо, сўкиш, олқиш ёки йиғи-айтимлар бир неча содда ва қўшма гаплардан ташкил топиши мумкин. Жонли ижрода эҳтиёж туғилганида айтимлар ибораларни ўз ичига сингдириб юборади. Мисол учун, “Илоё бошинг тошдан бўлиб, сафаринг бехатар ўтсин” олқиши ёки “Икки оёгинг бир этикка тиқилмай, ўл!” қарғишининг таркибига кирган турғун иборалар бунини тасдиқлайди. Шу боисдан ибораларни ўзбек халқ айтимлари билан тенг қўймаслик зарур.

Демак, биз ўзбек фольклорининг кичик жанрлари қаторида олиб ўрганаётган инонч айтимлар неча минг йиллардан буён фаол истеъмолда қўлланилиб келади ва ўзбек халқ оғзаки ижодидаги ўзга паремик жанрларга ўхшаш ҳамда фарқли бўлган бир қатор хусусиятлари билан ажралиб туради.

Энди ўрганилаётган жанр номидаги “инонч” сўзининг маъноси хусусида ҳам тўхталиб ўтсак. Унга “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”, миллий энциклопедия, “Ўзбек совет энциклопедияси” ва В.В. Радловнинг юқорида тилга олинган туркий сўзлар луғатида изоҳ берилмаган. Аммо бу илмий атама ўзбек фольклоршунослигида XX асрнинг 70-йилларидан буён халқимизнинг табиат ва жамият ҳодисаларига доир диний ва мифологик тушунчаларини ифодаловчи термин сифатида кенг қўлланиб келинади.

Бундан келиб чиқадики, инонч айтим тушунчаси юқорида рус тилининг изоҳли луғатларида келтирилган предзнаменование, нерушимое наставление, предвестье, изреканье ёки поучение сўзлари англатадиган умумий маънога тўғри келади. Ўзбек халқ инонч айтимлари тўғрисида тўлароқ тасаввур ҳосил бўлиши учун яна мисолларга мурожаат этайлик:

“Турналар осмонда доира ҳосил қилиб ўйинга тушса, кунлар исийди. Турналар қичқирса, ёмғир ёғади. Турналар барвақт учиб келса, баҳор эрта бошланади. Турналар кузда баланд учса, куз узоқ вақт давом этади. Товуқлар баландроқ жойга чиқиб патларини тозаласа, ёмғир кутиш мумкин. Товуқлар ёмғирдан ўзларини олиб қочмаса, ёмғир тез орада тинади. Кузда товуқлар эрта тулай бошласа, ҳали-бери изғиринли қиш келмайди.

Қарға қағилласа ёки пастлаб учса, қор ёғади. Қарға хўрпайса, ёмғир ёғади. Қарға шамол эсаётган томонга қағилласа ёзда ёмғир ёғади, қишда қор ёғади. Кўк қарғанинг келиши совуқнинг келиши, кетиши совуқнинг тугаши. Зағчалар тўда-тўда бўлиб учаверса, ёмғир ёғади. Қушлар дарахт ёки айвонларнинг офтобрўй жойига ин қура бошласа, ёз салқин бўлади. Бойқуш сайраса, ёмғир ёғади. Ёмғир тинмаса, бирор дарахт шохига қизил латта боғлаб қўйилса, тез тўхтайдди. Ёмғир ёғмаса, тошбақани ағдариб қўйиш керак. Ёмғир ёғмай қолса, ёш ниҳол илдизини осмонга қаратиб экиб қўйилса, ёмғир ёғади. Ёмғир тинмай ёғса, том бошига тақа ташлаш керак. Сумалакнинг сувига тош ташласа, ёмғир ёғади. От бошини силкитиб, юқорига талпинаверса, ҳаво бузилади. От хирилласа, ҳаво айнийди, пишқирса, иссиқ бўлади. Мол сувни кам ичиб, мудрай бошласа, тез орада ёғингарчилик бўлади. Моллар кечки пайт далада иштаҳа билан ўт еса, эртасига ҳаво айниши мумкин. Шамол тинмаса, дарахтлар учига латта боғлаб қўйиш керак. Дарахтлар баргини пастдан тўкса, қиш совуқ бўлади. Чўмичда овқат ичса, куёвининг бурни узун бўлади. Супурги тик қўйилса, эгасига ўлим тилайдди. Сутни бировга қоронғида берса, сиғири қисир қолади”.

Кўриняптики, гап оддий тил ҳодисаси тўғрисида кетаётгани йўқ. Инонч айтимми, сўкишми, олқишми, қатъи назар, конкрет контекст (тагмант) доирасидагина ўз стилистик-семантик имкониятларини намойиш эта олар экан. Афсуски, инонч айтимларнинг фольклор табиатига оид барча жиҳатларини битта мақола доирасида баён этишнинг имкони йўқ.

Адабиётлар:

1. Кокарев Э.Я. Теория и практика сравнительной паремологии//Фольклор: Образ и поэтическое слово в контексте. – М.: Наука, 1984.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-жилд. –Т., 2000.
3. Қайдар А., Оразов М. Туркітануға кіріспе. Тортінші баспа. «Арыс». 2004.
4. Бекиров Д.Ж. Кърым татар халкъ агъыз яратыджылыгы. –Т.: Ўқитувчи. 1988.
5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том 1. Часть 1. -С.-Пб., 1893.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. 1-том. М.: Рус тили. 1981.
7. Ибрагимов И. Пословицы и поговорки//Исследования, посвященные устному народному творчеству Азербайджана. Кн. I (на аз. яз). Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1961.
8. Мирзаев Т. Ўзбек халқ дostonчилигида бадий маҳорат. –Т., Фан, 1969.
9. Мирзаева С.Р. Ўзбек халқ афсун-дуоларининг жанр хусусиятлари ва бадийлиги. НДА, –Т., 1993.

(Тарқизчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор).